

II. NYELV ÉS IRODALOM

AZ ÍRÓI SZÓKINC S VIZSGÁLATA*

Írta: BENKŐ LÁSZLÓ

1. Az írói szókin cs vizsgálatának hazai és külföldi vonatkozásban egyaránt jelentős múltja van [1]. Természetes, hogy ezek a régi, nem is mindig kimondottan lexikográfiai munkák céljukban és feldolgozásmódjukban egyaránt igen tarka képet mutatnak. Ezt már keletkezési idejük és helyük különbözősége is magával hozza. Nyilvánvalóan közös kiindulási pontjuk azonban az, hogy valamely írói alkotás szavait értelmezzék, a szövegek megértését biztosítsák. Mint-hogy pedig megértési nehézségek elsősorban nem az anyanyelvi, hanem idegen szövegekben jelentkeznek, aligha tévedünk, ha az írói szókin cs vizsgálatának első felbukkanásait idegen nyelvű szövegek szavainak többnyire pedagógiai célú magyarázatában keressük, illetőleg jelöljük meg [2].

De ugyanilyen gyakorlati szükséglet: a szövegek teljes megértésének biztosítása teremtette meg a szókin cs vizsgálatának azt a formáját is, mely egy nyelven belül, anyanyelvi művekben egyes ritka, „eszméletlenebb” szavak magyarázatát tartalmazza [3]. Nyilván az egyes írói szavak magyarázatából nőtt ki a franciák híres szövegmagyarázó módszere: az *explication de textes* is, jól-lehet — mint *Balázs János* megjegyzi — *Lanson* híres *L'art de la Prose*-án kívül alig van kézikönyv, melyből e módszer történeti alakulására nézve valamit megtudnánk [4].

Az írói szókin cs magyarázatának igényében látom a legkülönbébb kritikai kiadások, illetőleg azok jegyzetapparátusának forrását is. A prototípusokat a világirodalom nagy klasszikusainak műveit kísérő szómagyarázatokban kereshetjük, mint amilyen például *Dante*, *Shakespeare*, *Molière*, *Goethe*, nálunk *Vörösmarty*, *Petőfi*, *Arany* összes műveinek közkeletű jegyzetes kiadásai.

A magyar írói szókin cs vizsgálatának első felbukkanása nemcsak azért jelentős, mert tiszteletre méltó időbeli távolságra: a XVI. század közepére nyúlik vissza, hanem azért is, mert ezt a szómagyarázatot maga az író adja. *SYLVESTER JÁNOS*nak újtestamentumi fordításához készített saját jegyzetéről van szó, az olyan igékről, amelyek „nem tulajdon jegyzésben vitének”. Nyilvánvaló, hogy a bibliafordítások és bibliamagyarázatok más nemzetek írói szókin cs vizsgálatának kialakulásában is példamutató szerepet játszottak természetes folyamánnyaként annak, hogy a bibliafordítások révén sok szónak új, képes, átvitt értelmű jelentése bukkant fel a különböző nyelvekben [5].

2. A pusztán szövegmagyarázat céljából készült szókin cs vizsgálathoz képest magasabb fokozatot jelent az írói szavaknak olyan feldolgozása, melyben valamilyen tudományos igényből fakadó, meghatározott szempont szerepel a

* Előtanulmányok „Az írói szótár útja Európában” c. monográfiához.

vizsgálat alapjául. Elsősorban a szavak valamely grammatikai vagy stilisztikai szempontú rendszerezése, kiválogatása az ilyen munkák tárgya. A magyar szakirodalomban legjelesebb köztük RUBINYI MÓZES Mikszáth monográfiája, amely fél századon keresztül iskolapéldája és úgyszólván egyetlen képviselője volt az írói szókinccs elemző, rendszerező vizsgálatának [6].

Se szeri, se száma azoknak a munkáknak, amelyek valamely író nyelvvel, stílusával vagy még inkább irodalmi értékelésével foglalkozva mintegy mellékesen az írói szókinccsnek is szentelnek egy-két lapot [7].

Hogy az írói szókinccs iránt ma is figyelemmel fordul a kutatók érdeklődése, arról az olyan művek tanúskodnak, mint a PAIS DEZŐ szerkesztésében megjelent „Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből” c. gyűjteményben TRÓCSÁNYI ZOLTÁN, Írók egyéni nyelve a XVII—XVIII. században; SZILÁGYI FERENC, Csokonai költői szókinccséről; T. LOVAS RÓZSA, A Bánk bánk költői képei; RUZSICZKI ÉVA, Kazinczy állásfoglalása az idegen szavak kérdéseiben; továbbá R. HUTÁS MAGDOLNA, József Attila stílusa jelzői tükrében; BENKŐ LÁSZLÓ, Veres Péter szókinccse stb. [8].

Az írói szókinccs monografikus jellegű vizsgálatának legmélyebbre hatoló fajtáját alighanem az olyan szómonográfia jelenti, mint G. HAGERÉ (Gesund bei Goethe), aki Goethe egyetlen szavának előfordulásából végzett alapos, sokoldalú szemaziológiai elemzést [9].

Egy másik, a lexikográfia felé tartó iránya az írói szókinccs vizsgálatának abból a műfaji jellegből táplálkozik, amely egykor a betűrendes szótárakat megelőzve, azután mögöttük messze lemaradva, de egyes megjelenési formáiban újra meg újra felbukkanva mai napig él; a fogalomkörök szerinti szójegyzékek típusa ez. A régi nyelvemlékek közt nyilvántartott szójegyzék-fajtákat mellőzve, elsősorban YOST TRIER sokat vitatott művére kell utalnom [10]. Minthogy ennek a műfajnak célja — a szerző saját megállapítása szerint is — nem nyelvi (nyelvtörténeti) hanem szellemtörténeti, részletes vizsgálata kívül esik érdeklődési körünkön. Hogy mégis hivatkozom rája, az azért van, mert a szójegyzékek hagyományának újabb felelevenítői igen sikeres kísérleteket tettek a modern lexikográfia elvi alakulására, közvetve az írói szókinccs vizsgálatának kiterebélyesítésére nézve is. E műfaj megtermékenyítő hatása elsősorban abban mutatkozik meg, hogy a lexikográfiának hagyományos szemaziológiai szemlélete — tudatosan vagy önkénytelenül — az onomaziológiai alapelvvel egészül ki [11].

Az írói szókinccsnek fogalomkörök szerinti csoportosítása azért is figyelemre méltó, mert az ilyen irányú munkák további fejleményének tekinthető egy olyan műfaj, amely a modern lexikográfiában s nem utolsósorban éppen az írói szókinccs vizsgálatában igen fontos helyet foglal el: a szinonim szótár műfaja [12].

Az írói szókinccsrel kapcsolatos szinonimika jelentőségét mutatják — többek között — az olyan kísérletek, mint Juhász Gyula *bús* szava [13]. A címszónak nem kevesebb, mint 49 jelentésárnyalatát sorakoztatja fel itt a szerző. Adós marad azonban a szinonimák alkalmazásának, megállapításának módszerével. Az egyes szinonimákat önkényesen jelöli meg, tehát eljárása filológiailag megalapozatlan és nem általánosítható [14]. Mégis tanulságos ez a kísérlet azért, mert maximalista törekvésével illusztrálja a kiválasztási lehetőségek egyes sajátosságait; főleg azt, hogy egy író szinonimáinak alkalmazási köre megállapíthatóan véges, kodifikálható, de csak az egyes szavakra mint lexikális elemekre

nézve. A körülíráshoz szinonimák sora korlátlan, ezek száma végtelen, határuk elmosódó. Azaz meg lehet állapítani, hogy az egyes szavaknak hány szinonim megfelelőjét használja valamely író. (A szinonimáknak ilyen összeállítását tartalmazzák a Goethe egyes műveiből készített szótári füzetek.) Sőt meg lehet állapítani azt is, hogy egy bizonyos nyelvi rétegben (mondjuk, a magyar köznyelvi szókincset kodifikáló Értelmező szótárban vagy az irodalmi nyelv szókincsét felölelő Nagyszótár cédulaanyagában) hány és milyen szók rokoníthatók egy-egy címszóval. (Sajnos, a magyar szinonimszótár még csak kezdeti stádiumban van.) Am ha a szinonimák fogalmi körét kiterjesztjük a szó szerkezetből vagy mondatból álló körülírásokra is, akkor kisiklik lábunk alól a szilárd talaj, nincs fogódzók ahhoz, hogy meddig terjed a rokonértelműség határa. Ha — mint az idézett cikkben — a *bús* szó szinonimái közé sorolnánk az ilyen szerkezeteket: „nem ismert bánatok árnya nyom”, „örömtől oly özvegy vagyok”, „kit a szenvedőkért felhőztek a gondok” stb., akkor még a behelyettesíthetőség elvét követve sem volna lehetséges egy író vagy egy mű szinonimáinak felsorakoztatása.

3. Az írói szókincs vizsgálatának azok a formái, amelyeket az eddigiekben idéztünk: egyes szók magyarázata, értelmezése, grammatikai, stilisztikai sajátosságok gyűjteménye vagy más szempontú szócsoportosítások (fogalmi körök, szinonimák) megannyi segítői részint az egyes írói művek irodalmi, esztétikai értékelésének, részint különböző nyelvtudományi (kisebb részben egyéb szaktudományi) diszciplinák fejlődésének. A mai modern kor követelményeit azonban egyik sem elégíti ki teljesen. Nincs olyan író, költő, akinek szókincsében a szokatlan, újszerű, archaikus, táj-, szaknyelvi vagy bármely más különleges nyelvi rétegbe tartozó szók túlsúlyban volnának. Ellenkezőleg, ezek csak elenyésző hányadát teszik ki a költői életműben előforduló köznyelvi szóknek [15]. De éppen a reális helyzetnek ilyen felismerése és felmérése, a szavak felhasználásából adódó grammatikai, stilisztikai szabályszerűségek megállapítása, a modern tudományban nélkülözhetetlen elemző rendszerezés szükségessége nemcsak megkívánja, hanem elemi föltételül szabja meg a vizsgálat tárgyának pontos meghatározását, teljes felmérését, reális áttekintését.

A tudományos igény mellett, sőt azt megelőzve, de ugyanolyan irányban ható erőként lép fel korunk és életünk gyakorlati szükséglete is. A nagyarányú technikai fejlődés s a vele együttjáró természettudományi érdeklődés napjainkban meghatározó módon befolyásolja a társadalomtudományok s köztük a nyelvtudomány alakulását is [16]. A modern korban a nyelvvel mint az emberek egymás közötti érintkezésének legfőbb eszközeivel szemben támasztott követelmény két vonalon jelentkezik legérzékenyebben: a) leküzdeni a különböző nyelvűség akadályait, b) biztosítani a nyelv informatív szerepének, a nyelvi közlésnek pontosságát.

Elég egy pillantást vetnünk a hazai és külföldi könyvesboltok kirakataira, a különböző tájékoztató bibliográfiák vagy egyszerű könyvjegyzékek lapjaira, s rögtön szembeszökik a napjainkban megjelenő szótárak hatalmas tömege. Roham léptekkel halad előre a gépi fordítás tökéletesítése, és újabb meg újabb technikai, lélektani kísérletek indítanak megújuló ostromot az idegen nyelvek birtoklását akadályozó falak gyors és könnyű bevetelésére.

A nyelvi pontosság követelményének intenzitása is a lexikográfia területén mérhető le legkönnyebben és legnyilvánvalóbban, jelesen az egy nyelvű, értel-

mező szótárak (ideértve a legkülönbébb szakszótárakat is) sűrű megjelenésében, illetőleg szaporodásában.

A kor természettudományi arculatának egyik jellemző tünete az is, hogy valamennyi társadalomtudomány kísérletezik az ún. egzakt módszereknek saját területén való érvényesítésével. Hogy e téren a nyelvtudomány jár elől, az ismét természetes következménye a nyelv társadalmi funkciójának [17].

A nyelvtudomány e reneszánszának terebélyesedéséből éppenséggel nem véletlenül nő ki az írói szótár műfaja. Hiszen benne szerencsésen ötvöződik a nyelvvel szemben támasztott korszerű tudományos igény és társadalmi szükséglet. Utaltunk már arra, hogy az egzakt módszerekre törekvő tudományos kutatások számára alapvető feltétel a vizsgálat tárgyának minél pontosabb körülhatárolása. Lexikográfiai vonatkozásban a statisztikai vizsgálatokat korlátozza az a körülmény, hogy a nemzeti nyelv szókincse — akár teljes egészében, akár egyes rétegeiben akarjuk áttekinteni — mennyiségileg elhatárolhatatlan. Mint a természetes számsor, a nemzeti nyelv szókészlete is végtelen: sohasem lehet összeállítani a szavaknak olyan adattárát, amelyhez újabb szókat (beleértve természetesen a képzéseket, összetételeket is) ne lehetne felsorakoztatni [18]. Ezzel szemben az egy író, költő használta szókincs véges, bizonyos aspektusokban, „korpuszokban” mennyiségileg pontosan meghatározható. Pl. az egyes művekben, bizonyos műfajokban és bizonyos megjelenési formákban — mondjuk nyomtatásban — megjelent művekben előforduló szavak száma csaknem teljes pontossággal megállapítható.

A fenntartásos „csaknem” több szempontból sem mellőzhető: az egyes műveknek is lehetnek, s legtöbbször vannak is különböző szókészletbeli változatokat tartalmazó és csak ritkán hitelesíthető kiadásai. Az író életművének teljes összegyűjtése után is bukkanhatnak fel rejtett, ismeretlen darabok, végül — mint a továbbiakban látni fogjuk — a szavak számbavétele még egy kisebb szövegrészen belül sem csupán mechanikus művelet. Mindezek a körülmények persze csak nehezítik a mennyiségi vizsgálatok pontosságát, de az eredmények s főleg az eredményekből levonható megállapítások értékét lényegesen nem befolyásolják.

Az írói szótár szerepe és értéke azonban nem szorítkozik a statisztikai adatszolgáltatásra. A szó valóságos felhasználása a beszédben (írásban), a különböző jelentések, jelentésárnyalatok alakulása és értelmezése, másszóval a szó jelölő funkciójának működése és képessége, a szavak grammatikai és szerkesztési kötöttségei és lehetőségei s talán leginkább a szó felhasználásából származó és mindenkor megnyilvánuló, de javarészt még felderítetlen formái és szabályszerűségei az ún. stilsztikai értékeknek és hatásoknak, megannyi fontos kutatási terület, amelyhez konkrét alapot, reális tükörképet mint egyedüli letéteményes az írói szótár nyújthat. (Szándékosan mellőzöm itt az írói szótárnak azt a legközvetlenebb, de sajátosan egyéni, szűkkörű szerepét, amellyel a szóbanforgó író életművének irodalmi, esztétikai értékelését segíti elő.)

A lexikográfia művelőinek körében van olyan nézet is, amely az írói szótárban nem lát mást, mint a szaktudomány egy szűkkörű vizsgálatának eszközt, a filológia művelőinek nyújtott forrásanyagot [19]. Ez a felfogás aligha helyes, és nehezen képzelhető el, hogy csupán néhány szakember tudományos ambíciója vagy kedvtelése létrehozhatná a rengeteg aprólékos munkát igénylő, költséges kiadású, de nyilván nem jövedelmező vállalkozású írói szótáraknak olyan láncolatát, amely Moszkvától New-Yorkig, Madridtól Philadelphiáig

összeköti a világ számos országának azonos törekvésű kulturális bázisait. Nyilvánvaló, hogy a korszerű társadalmi igények egy közös megnyilvánulási formájáról van itt szó, amint erre már előbb is utaltam. Elsősorban arra kell gondolnunk, hogy mindenkor az írói szóhasználat volt az a nyelvi példa, amely a köznyelv, a nyelvi norma tekintetében útmutatást, eligazítást adott a folyton hullámzó jelentésstruktúrák és grammatikai kötöttségek útvesztőjében. A szavak használati körének, alkalmazási lehetőségeinek, általában a nyelvi helyes és szép normájának megállapításában tehát az írói szótárnak elsőrendű szerepe van. A technika fellendülésének következményeként egyre nélkülözhetetlenebbé válik a nyelvi információk minél hívebb, minél tökéletesebb (egyúttal minél rövidebb) közvetítésének szükségessége. (Vö. pl. bonyolult gépek szerkezetének, működésének leírása, repülők irányítása stb.) Mindezeknek a szükségleteknek a kielégítéséhez pontos adattárra, megbízható viszonyítási alapra, kifinomult, árnyalt normára van szükség. Ennek legkézenfekvőbb, legközismertebb és legelfogadottabb letéteményese az írói szóhasználat. Nem lényegtelen az a körülmény sem, hogy azok a természetes és bő források, amelyek a köznyelvi szóincset régebbi korokban táplálták, részint kiapadtak, vagy kiapadófélben vannak, részint éppen az írói szóincsen keresztül folyva válnak a köznyelvi szókészlet táplálójává. Gondoljunk magyar viszonylatban a nyelvjárási szavakra, amelyeknek köztudomásúan nemcsak a köznyelvbe áramlásuk apadt el, hanem a maguk szűk területű élete is csak halványan pislákol már. Éppen a szépirodalom az a megőrző, amely napjainkban legjobban él még a tájszavak felhasználásának lehetőségével [20]. (Hasonlóképpen lehetne utalni a mesterségszavaknak a szépirodalmi nyelvbe való áramlására vagy — főleg francia példa nyomán — a jasszszóknak még a költői nyelvben is szaporodó jelenlétére stb.). A különböző rétegenyelvi szóknak állandó hullámozásában, egyes szavak tartóssá, köznyelvvé válásában vagy tisztavirág lét utáni nyomtalan eltűnésében a szépirodalom nyelvée a döntő szó. A szépirodalmi használat adja meg az új szó, a divatszók vagy bármiféle más szavak minősítő fémjelzését. Az irodalmi és köznyelv közti válaszfalak ledőltevel a szépirodalmi nyelv is — az íróknak akár ösztönössége, akár tudatossága folytán — belefut az egységes nemzeti nyelv széles medrébe, annak egyre hívebb tükörképévé válik.

Mindezek az előidéző okok és körülmények lényegükben és egészükben azonosak szerte a világban. De természetesen különböző helyeken különböző egyéb tényezőkkel fonódnak össze és módosulnak. (Gondoljunk az irodalmi nyelvek kialakulásának különböző válfajaira vagy legújabban a nyelvi egységet nélkülöző, nemrégén önállósult afrikai vagy más államok nyelvi problémáira.) E kérdések tanulmányozása igen messze vezetne, és nem tartozik vizsgálati körünkbe. Egy jelenségre azonban feltétlenül figyelemmel kell lennünk. Európai viszonylatban az említett okok és körülmények nagyjából egységesen érvényesek. Mégis feltűnő, hogy az írói szótárak szerkesztése sokkal nagyobb lendülettel indult meg a szocialista országokban, mint Nyugat-Európában. Vajon azt jelentené ez, hogy valamiféle szoros és közvetlen kapcsolat áll fenn a marxizmus és az írói szótárak keletkezése között? Természetesen nem! De nem kétséges, hogy a marxizmus igen nagy fontosságot tulajdonít a nyelvnek mint társadalmi jelenségnek [21]. A szocialista országok tervszerű művelődési politikája, a kulturális adottságok kitágulása, a kutató munka megszervezése stb. következtében hihetetlen mértékben megnőtt az érdeklődés a nyelvi kérdések iránt [22]. Így érthető, hogy az írói szótárak készítésének igénye a kelet-európai

szocialista országokban az általános szükségletből folyó igénynél nagyobb intenzitással, mintegy programszerűen jelentkezett, s már eddig is több írói szótárt eredményezett (megjelent a *Puskin*-szótár 4 kötete, a *Botev-* és *Mickiewicz*-szótár első kötete, a *Goethe*-szótárnak több, egyes művek szókincsét feldolgozó füzeté. Magyar vonatkozásban a *Petőfi-* és *Juhász*-szótárnak már régebben megindult munkálatai mellett napvilágot látott egy mutatvány a *József Attila*-szótárból, sőt *Kölcsey*-szótári előmunkálatok is folynak) [23].

Az írói szótár kialakulásához vezető nyomokat vizsgálva arra a legkevésbé sem meglepő eredményre kell jutnunk, hogy az írói szókincs vizsgálatának felvetődése, különböző irányú szétágazódása és mai formájának, illetőleg formáinak kibontakozása a mindenkori társadalmi és tudományos szükségletek függvénye. Ezt mutatja az alábbi áttekintő táblázat is. Nyilvánvaló tehát, hogy a korszerű írói szótár alapvető sajátosságainak, funkciójának, fajtáinak tisztázása sem történhet másként, mint a mai kor tudományos és társadalmi igényeit szemlélő, gondos elemzéssel.

Az írói szókincs vizsgálatának alakulása

Társadalmi, tudományos igény	Kutatási módszer	Műfaji eredmény
1. a) Idegen nyelvű művek megértése, fordítása b) Szépirodalmi alkotások magyarázata	A fordító szómagyarázatai Az ismeretlenek, bizonytalanak vélt szavak értelmezése	Szórványos szójegyzékek „
2. a) Egyes művek v. írók irodalmi, esztétikai értékelése b) Rendszerező áttekintés, nyelvi sajátosságok, szabályszerűségek keresése	Monografikus feldolgozások Szavak csoportosítása, különböző szempontú vizsgálata (pl. tájszók, jelzők, szóképek stb.)	Szövegmagyarázatok Szócsoportok, példatár
3. a) A teljes szókincs áttekintése, gazdagítása, a fogalmak árnyaltabb kifejezése b) Nyelvi pontosságra törekvés, reális viszonyítási alap biztosítása; nyelvi struktúra elemzése, rendszerezése, gépi fordítás stb.	Fogalomkörök szerinti szócsoportosítás, szinonimák összeállítása Teljességre törekvő adattárak összeállítása; statisztikai vizsgálatok	Fogalomkörök szerinti szótárak, szinonim szótárak Értelmező szótárak Írói szótárak

4. Az írói szótár első, közvetlen feladatát és funkcióját, mondhatnám tehetetlenségi velejáróját abban látom, hogy irodalmi célt szolgál: kodifikálja a szóbanforgó író, költő nyelvi, stílári sajátosságait, egyúttal eszköze, támogatója a mélyreható, elemző irodalmi, esztétikai értékelésnek; a nem tudományos igényű olvasó számára pedig kulcs a költői életmű teljes megértéséhez, átéléséhez, művészi, esztétikai élménnyé válásához. Hogy ez valóban így van, sok más körülmény mellett az is igazolja, hogy van az írói szótárnak olyan műfaji változata is, amely egyenesen az olvasó számára ad nem is annyira nyelvészeti, mint inkább irodalmi jellegű tájékoztatást. (A jénai H. BECKER kéziratos Schiller-szótára.)

Másik természetes, szükségszerű velejárója az írói szótárnak, hogy dokumentációs anyagot, reális alapot és viszonyítási normát nyújt igen sokféle kutatási területnek, a statisztikai és strukturális vizsgálatok mellett a szemantikai, sőt onomaziologiai kutatásnak, továbbá szó-, nyelv- és művelődéstörténeti, valamint hangtani, mondattani és stilisztikai stb. diszciplináknak is.

Meggyőződésem szerint a közvetlen irodalmi és a szűkebb körű tudományos feladatok mellett az írói szótárnak van még egy harmadik, az előzőknél talán nehezebben konkretizálható, kevésbé látható, de értékben, jelentőségben, velük vetekedő funkciója, s ezt így jelölhetném meg: az írói szótárral szemben támasztott társadalmi igény kielégítése. Erről mint az írói szótár létrejöttének, műfaji kialakulásának jelentős tényezőjéről már az előzőkben is szó volt.

Az írói szótárnak mint az írói szókincsvizsgálat legmagasabb rendű, legfejlettebb formájának különböző fokozatai és fajtái figyelhetők meg.

Az írói szótárak általános és közös, egyúttal szükséges alapfeltételeinek tekintem a következőket: *a)* Egy író, költő művének vagy műveinek teljes szókészletét tükröző címszóanyag összeállítása. *b)* Az egyes címszókhoz tartozó, igazoló példák és szövegkörnyezetek megjelölése, illetőleg kiválasztása s természetesen az idézetek lelőhelyének feltüntetése. Végül *c)* az idézett példák rendszerezése meghatározott szempontok szerint.

Véleményem szerint ezekkel a sajátságokkal minden írói szótárnak rendelkeznie kell, s a csupán ezekkel az alapvonásokkal rendelkező szótár tekinthető egyúttal az írói szótárnak első és legegyszerűbb típusának. Hogy nemcsak elméleti tipizálásról van itt szó, azt a régi írói szójegyzékeken vagy az idegen írók szóanyagát magyarázó, értelmező műveken kívül igazolja e típusnak olyan modern képviselője is, mint az 1962-ben megjelent Cervantes-szótár [24].

Az igazi írói szótár követelményének tekintem a címszavak értelmezését, pontosabban a címszó jelentésstruktúrájának összeállítását is. Ez az értelmezés lehet részleges, sőt különböző módon részleges (vö. a *Puskin-*, *Botov-*, *Miczkievicz-*, ill. a különböző *Shakespeare-*, továbbá *Ibsen-*, *Kristian von Troyes-* stb. szótárakat vagy *Goethe* egyes műveinek szótári füzeteit). De lehet az értelmezés teljes, minden jelentésre, illetőleg jelentésváltozatra és -árnyalatra kiterjedő. Ilyenek a készülő magyar írói szótárak, legalábbis az általam ismert *Petőfi-*, *József Attila-* és természetesen a *Juhász-szótár* is.

Ezeknek az értelmező jellegű írói szótáraknak különböző változatai lehetnek aszerint, hogy milyen sajátos célt tűznek maguk elé (pl. stilisztikai, szintaktikai minősítés, szótörténeti, szinonim szótári adatok stb.).

Az írói szókincs vizsgálatának legfejlettebb módja, legigényesebb terméke tehát az írói szótár a maga többrétűségében. Ha a technikai eszközök fejlődését, a nyelvtudomány és más tudományágak modern irányait figyelembe vesszük, nagyon valószínű, hogy az írói szótár sem marad végső formája, betetőzése az írói szókincs vizsgálatának.

A szó határa

1. A szó fogalmának WUNDT óta elterjedt, klasszikus értelmezése alapján nagy általánosságban meg lehet állapítani egy hangsorról, illetőleg megnyilatkozásról, hogy szó-e vagy sem [25]. Tehát meg lehet különböztetni, hogy mi szó, mi nem szó. Például a *lát* vagy *bor* hangsorokat kétségkívül minden magyar beszélő szónak nyilvánítja. De ugyanakkor megállapítja, hogy a *tlá* vagy *rob* hangsorok nem szók (legalábbis a magyar nyelvben nem. De már a francia

vagy angol nyelvben a *rob* [=robe, rob 'ruha, illetőleg kirabol'] szó). Az sem kétséges, hogy a *szí*, *mell*, illetőleg *fej*, *forró* önálló szók. De abban már bizonytalanokodunk (mégpedig a szakemberek inkább, mint a laikusok), hogy a *mellre szí*, *forró fejű*-féle hangsorok egy vagy több szónak tekintendők-e. (A MNyR rendszerezése szerint vannak a nyelvben „szóértékű”, „tömbösödött” kifejezések.) [26] Ám ha az ilyen több szóból álló kifejezéseket figyelmen kívül hagyjuk is, számtalan kérdőjel mered elénk a szavak elhatárolásában. Ilyenek:

A) Az úgynevezett összetet szók: egy szó-e a *több éves*, *vékony dongájú*, *öt évenként*, *szóban forgó* vagy éppenséggel a *tapasztalat csere út beszámoló*, *ipari tanuló leány otthon*; továbbá *fúr farag*, *boldog boldogtalan*, *jobbra balra* stb.

B) Nyelvtani rendszerezésünk szerint új szót alkotó szóelem a képző. Tehát az *ír*, *írás*, *író*, *irogat*, *irat* stb. megannyi külön szó. De korántsem ilyen határozott az *ír*, *írni*, *írva*, alakok közötti, valamint az *írhat*, *íratik* közötti összefüggés, vagyis az, hogy a felsorolt hangsorok különböző szók-e vagy csupán egy szónak különböző alakváltozatai. Ugyanez a helyzet a *szem*: *szemű*, *nem*: *nemű*, a képzőként szereplő *fajta*, *szám* (pl. *darabszám*) és az alapszótól elkülönülő ragos alakok pl. *béke*: *békén* (*hagyj békén*), még inkább a névutóként használt *rész*: *részére*, *szám*: *számára* esetében.

C) Hasonló bizonytalanság uralkodik az *én*: *engem*, *bennünket*: *benneteket*, *van*: *volt*-féle nyelvi jelek elhatárolása, illetőleg hovatarozandósága tekintetében.

D) A homonimák területén is sok a kétes eset, amint erre BÁRCZI GÉZA is rámutatott [27]. Nem egy értelmű a *körte* 'gyümölcs fajta' és *körte* 'világító test' egy vagy két szónak történő minősítése, a *vad* melléknév ('a szelíd ellentéte' pl. *vad ló*, illetőleg *vad főnév* 'erdei, mezei állatok fajtáit összesítő nemfogalom' *sok kárt okoztak a vadak*) stb.

E) Nem egy esetben támaszt kétséget az igekötő mint önálló megnyilatkozás, pl. felelet egy ilyen kérdésre: Bezártad az ajtót? *Be*; vagy a raggal ellátott igekötőszerű határozószó: „Mint borul *rája* enyészet homokja.”

F) Nyelvtani szerepe alapján egy szó lehetne az *írni fog*, *be lesz jelentve*, de az ilyen kifejezések elemei részben vagy egészben önállóan is előfordulhatnak, illetőleg előfordulnak.

Mindez azt mutatja, hogy a szavak egymástól való elhatárolására nem kielégítő, nem megfelelő a szónak hagyományos értelmezése.

2. A modern nyelvtudományban gyakran találkozunk olyan felfogással, amely a régi értelemben vett szó fogalmát részben vagy teljesen kikapcsolja vizsgálati köréből, illetőleg rendszerezéséből, és formai (szerkezeti) alapon vizsgálva a nyelvet, a morfémát tekinti a fonémánál magasabb rendű, a fonémák tulajdonságaitól minőségileg különböző, több fonémát is magában foglaló vagy foglalható elemnek vagy egységnek. E strukturalista irányzat egyik alapvető mestere LEONARD BLOOMFIELD — mint ismeretes — teljesen figyelmen kívül hagyta a jelentést, azonosnak tekintve ezt a nyelvi jel tárgyával [28]. Az általános nyelvészet újabb kutatói — expliciten vagy impliciten — elismerik a morfémának jelentéshordozó szerepét, de elsősorban formális sajátosságai alapján igyekeznek lényegét meghatározni, illetőleg leírni [29].

Kérdés, hogy a nyelvi megnyilatkozásoknak vagy másként tekintve fonémásoroknak ilyen rendszerezése révén kiküszöbölhető-e azok a bizonytalanságok, amelyek a hagyományos szóelmélet alapján nem voltak megoldha-

tók. A modern nyelvtudományi elméletek két úton próbálnak eredményre jutni a fonémánál nagyobb nyelvi egység körülhatárolása tekintetében.

A jelentés szempontjainak lehető mellőzésével úgy állapíthatjuk meg, hogy egy bizonyos fonémasor egy vagy több morfémat tartalmaz-e, ha megvizsgáljuk, hogy a szóban forgó fonémasor valamelyik része előfordulhat-e ugyanannak a fonémasornak másik része nélkül is azonos környezetben. ANTAL LÁSZLÓ példáját idézve a *kertajtó*, fonémasor *kert* része előfordulhat a fonémasor *ajtó* része nélkül is ilyen környezetben: *hol van a . . . ?* De ez a vizsgálati mód csak annyit eredményez, hogy a *kertajtó* fonémasor egynél több morfémat tartalmazhat. Ugyanis a fazék szónak *fa* és *zék* elemekre történő szétbontása már nem eredményez két morfémat, jóllehet a *fa* rész önállóan is előfordulhat [30]. Az ilyen esetek tisztázására szükség van egy újabb vizsgálati módra. Ez a rendszerezés — igen helyesen — különbséget tesz az ún. szabad és kötött morféma között. Szabad morfémaoknak vagy morfémaszegmentumoknak nevezve azokat az egységeket, amelyek esetenként önmaguk is képezhetnek megnyilatkozást. (Pl. *és, te, meg, fehér, Debrecen, hát* stb.), kötött morfémaoknak pedig azokat, amelyek csak más morféma társaságban jelenhetnek meg. (Ilyenek a *k* (pl. rucák), a *nak* (pl. Pistának), az *ugr* (pl. ugrás), az *em* (pl. kezem) stb. Lényeges az a megállapítás is, hogy a morféma alkotó sorrendje is lehet morféma értékű (pl. *szemüveg: üvegszem*). Végül igen fontos a morfémaalternánsok megkülönböztetése. Ez annyit jelent, hogy „ha két szegmentum soha nem jelenhetik meg ugyanabban a szűkebb környezetben, de megjelenhet minden hasonló tágabban, akkor ugyanazon morféma két alternánsával állunk szemben (pl. =*nak*, =*nek*).” [31]

Ne vitassuk most azt, hogy a szabad és kötött, másrészt a folytonos és nem folytonos morféma elnevezések különböznek-e a tőmorféma, illetőleg szótó, valamint rag- és képzőmorféma (járulékos szóelem), illetőleg az azonos és változó tőmorféma megjelölésektől [32]. Bennünket a morféma, illetve a morféma alapján álló rendszerezések azért érdekelnek, hogy vajon a morfémaelmélet segítségével feleletet kaphatunk-e azokra a kérdésekre, amelyeket a hagyományos szóelmélet alapján nem tudtunk megoldani. Sajnos, mindjárt az első kategóriában, a hagyományosan összetett, mégpedig valódi összetett szónak nevezett szócsoport vizsgálatában nehézségekbe ütközünk. Ha ugyanis arra az álláspontra helyezkedünk, hogy a *kisasszony, melegágy* fonémasorok két szabad morfémaiból állnak, tehát két nyelvi egységnek minősítendőek, akkor már eleve lemondtunk arról, hogy különbséget tehessünk az olyan nyelvi elemek között, mint az alábbi két megnyilatkozás *csirkefogó* hangsora: „Ez a szerkezet gyorsan egybe tereli a szerte szaladgáló csirkéket, tehát kitűnő csirkefogó készülék”, „Ez a fiú nagy csirkefogó”.

3. Legkevésbé sem állítom, hogy a morfémaelmélet a lexikográfiában teljesen használhatatlan, sőt látni fogjuk, hogy bizonyos esetekben igen fontos és jó segítséget nyújt. De a lexikográfia — legalábbis alkalmazási területének túlnyomó részében — nem mellőzheti a jelentés vizsgálatát, tehát nem támaszkodhat egy, a jelentés szempontjait elhanyagoló, csak másodlagosan felhasználó módszerre. Mielőtt megkísérelnénk a formális elemzés eredményeinek és a morféma elmélet módszereinek felhasználását a szavak elhatárolásában, vessünk egy pillantást egy olyan modern elméletre is, amely a fonémánál magasabb rendű, attól minőségileg különböző nyelvi egységek vizsgálatában nem szorítja háttérbe a jelentést sem.

A. MARTINET a megnyilatkozások analizisében a fonémák vizsgálata, a megnyilatkozásoknak fonémákra bontása után abban látja a nyelvi elemzés következő feladatát, hogy a megnyilatkozásokat vagy a megnyilatkozások egyes részeit az egymás után következő legkisebb jelentéshordozó elemeire bontsa, s ezeket a legkisebb jelentéshordozó nyelvi egységeket monémáknak nevezi [33]. De mindjárt hozzáteszi, hogy ez az eljárás nem mindig vihető keresztül, mégpedig azért nem, mert a monéma kétarcú: egyrészt (fonémasorból álló) jel, másrészt jelölés, s e kettő gyakran egybeolvad. (Pl. Francia *il est à Paris, il va à l'hôpital, de il va au marché.*)

MARTINET utal arra, hogy a megnyilatkozásoknak monémákra történő tagolása bizonyos szempontból hasonló a nyelvi jelek fonémákra bontásához. Van azonban egy lényeges különbség is a két művelet között: a fonémák esetében olyan szegmentumokról van szó, amelyeket a beszélő kiválasztott, hogy egy bizonyos nyelvi jelet kapjon. (Ez a megjelölés megtévesztő, azt a látszatot keltetheti, mintha a megnyilatkozásban felhasznált nyelvi jeleket a beszélő rakná össze egyes fonémákból.) A monémákkal kapcsolatban — mondja tovább MARTINET — olyan szegmentumokról van szó, amelyeknek kiválasztása közvetlenül attól függ, milyen értéket tulajdonít közlésének a beszélő [34]. Ezt a tételt MARTINET azokra az esetekre építi, amelyekben a megnyilatkozás fonematikus felépítettsége alig vagy egyáltalán nem mutat eltérést (*il court: nous courions; még inkább: il voit que nous courions* [imperfectum], *il veut que nous courions* [conjunctivus]). Ez a tétel, amely a monémák különböző értékét (én inkább úgy mondanám: szerepét) emeli ki, vagyis a jelentés helyett a fő szerepet átadja a jelölésnek, hozzásegít majd egy olyan vizsgálati rendszer felépítéséhez, amelylyel a szavak elhatárolását — legalább bizonyos vonatkozásokban — sikeresebben megoldhatónak vélem. (Az a törekvés, hogy a hagyományos szemaziológiai szempontokat az onomaziológiai alapelv váltsa fel, nem ismeretlen a lexikográfiaiban. Ugyanilyen törekvést ismerhetünk fel pl. G. ISINGNÉL is.) [35].

Ha eddigi tájékozódó fejtegetéseinket összegezni próbálom, az eredmény meglehetősen sivár. Megállapíthatjuk ugyanis, hogy

A) A szavak hagyományos megjelölése nem kielégítő, mert számos kérdésben — főleg a szavak elhatárolásában — nem tud megfelelő támpontot biztosítani.

B) A hagyományos szó fogalmának kiküszöbölése és más, a nyelv formális sajátosságai alapján megkülönböztetett elemmel (morfémával) való helyettesítése nem alkalmazható olyan lexikográfiai rendszerben, amely a jelentésfunkció vizsgálatát (az értelmezést) tartja központi feladatának. (Véleményem szerint azonban igen hasznos volna egy nyelv morféma készletének és előfordulási variációinak szótári összeállítás, persze ehhez megfelelő új rendszerezési elveket kellene kidolgozni.)

C) Minthogy a nyelv legkisebb jelentéshordozó elemei (monémái) a valóságban nem önmagukban, hanem különböző kombinációkban fordulnak elő (pl. *ir-t-unk, Zahnschmerz, il a donné, незачто*); s ezek a kombinatív nyelvi egységek igen gyakran nem azonosíthatók és nem fejezhetők ki az őket alkotó elemek összegezésével (vö. *csirkefogó* 'csintalan, haszontalan' [és nem csirke + fogó], illetőleg nem mindig bonthatók szét összetevő elemekre (pl. német *ging: geht + imperfect*), nem volna előnyös ezeknek a nyelvi valóságban létező, meglevő egységeknek a szétbontása, legalábbis a gyakorlati célokat követő lexiko-

gráfia szempontjából nem. (Ettől függetlenül elismerem a nyelvi szerkezeti szempontból fontos, egyéb nyelvi egységekre való tagolás jogosultságát.)

A lexikográfiai vizsgálatok feladatát a szóbanforgó kérdések tekintetében abban látom, hogy a nyelvi valóság alapján állva azokat a nyelvi elemeket állapítsa meg, amelyekre a beszéd, a megnyilatkozás alapvető rendeltetése, gyakorlati alkalmazása, tehát informatív szerepe alapján tagolható, leírható és megkülönböztethető.

4. Ha azt keressük, hogy mi az a legkisebb elem, amelyre az emberi beszéd bontható, akkor kétségkívül a fonémákhoz jutunk el. (A hagyományos nyelvtani megjelölések szerint is a beszéd mondatokra, a mondatok szavakra, a szavak hangokra bonthatók.) A fonémának azonban nincs informatív szerepe, hiszen információt csak olyan nyelvi elem közvetíthet, amelynek van jelentéshordozó, illetőleg jelölő képessége.

Hogy a fonéma önmagában nem jelentéshordozó nyelvi egység, az ma már általánosan ismert és elismert tény [36]. Nem ilyen egyszerű az a kérdés, van-e a fonémának önállóan nyelvi jelölő szerepe? Látszólag van az ilyenféle esetekben, mint $a^2 + b^2 = c^2$. Az itt szereplő három fonéma minden középiskolai tanuló számára közvetít információt, tehát jelölő, sőt mi több, jelentéshordozó szerepe van. De ez csak látszat azért, mert az a , b , c jelek itt nem fonémák, nem nyelvi, hanem matematikai jelek, amelyek másokkal, pl. különböző alakú vagy helyzetű kis háromszögekkel vagy más ábrákkal is helyettesíthetők volnának. Ugyancsak látszólagos jelölő szerepűek a fonémák az olyan esetekben, amelyekben a kijelentő és kérdő megnyilatkozás azonos fonémásorból áll: *Esik, Esik?* Ezek a beszéd dallamával kapcsolatos vagy más megjelölés szerint prozódiai jelenségek [37] azonban éppen úgy nem az egyes fonémák függvényei, mint ahogyan a *bal*: *bal* hangsorok jelentéskülönbségét sem a b , illetőleg b fonémák más-más „jelentése” hozza létre. Végül említést érdemel még a fonémák ún. hangulati értéke, az az elmélet, amelynek Platontól Rimbaudig egész sor apostola volt, de amelyről már szintén bebizonyosodott, hogy téves úton járt, „nem a hangok önmagukban kifejezőek, hanem a jelentés sugárzik át rajtuk.” [38]

A fonémákat tehát nem tekinthetjük az információ nyelvi elemeinek. Mi a helyzet a morfémákkal? A morféma önálló jelentéshordozó nyelvi egység lehet (vö. az előbb érintett monémaelméletet), tehát megvan a képessége arra, hogy információt közvetítsen. Ez a képessége azonban legtöbbször csak elméleti, mint ezt az alábbi vizsgálat igazolja. Induljunk ki egy egyszerű megnyilatkozásból: *Sári az utcán sétált*. Ezt a megnyilatkozást az alábbi (szabad, illetőleg kötött) morfémákra (monémákra) bonthatom: 1. *Sári*, 2. *az*, 3. *utca*, 4. *-n*, 5. *sétál*, 6. *-t*. A hat morféma között csak egyetlen egy van, amelyik önállóan is szerepelhet mint információt közvetítő nyelvi elem: *Sári*. (Pl. erre a kérdésre adott feleletként: *Ki sétált az utcán?*). Az információ szót többféleképpen is lehet értelmezni [39]. Bizonyos felfogásban — jogosan — lehetne a toldalékok informatív szerepéről is beszélni. Amikor itt önálló informatív szerepet említek, csupán megszükitett jelentésben használom az információ szót: csakis olyan nyelvi egységet tekintek önálló informatív szerepűnek, amely mondatértékű lehet, tehát bizonyos szituációkban önálló mondatként is előfordulhat. (L. az előbb példabeli *Sári-t*.)

Lehetne persze olyan megnyilatkozást is találni, amelyben több önálló információhordozó morféma van. De kétségtelen, hogy nem minden szabad morféma alkalmas az önálló informatív szerep betöltésére. Ha azonban a fenti megnyilatkozást ilyen elemekre bontom: 1. *Sári*, 2. *az*, 3. *utcan*, 4. *sétált*, akkor a négy nyelvi elem közül csupán egy lesz olyan, amely nem alkalmas arra, hogy

önálló, azaz mondatértékű informácót közvetítsen (az). De úgy is tagolhatnám megnyilatkozásomat, hogy a 2. és 3. számú elemet egy egységnek tekintem (az *utcán*). A megnyilatkozásoknak ilyen analízisét, vagyis azt, hogy megállapítom, melyek egy megnyilatkozásnak a legkisebb, önmagukban is mondat értékű információit hordozni képes részei, mindig el tudjuk végezni. (Mellőzzük egyelőre annak vitatását, hogy ezek az informatív egységek teljesen azonosak-e a hagyományos név szerinti szóval, vagy van köztük valamilyen eltérés. Egyszerűség kedvéért a továbbiakban a hagyományos szó elnevezést használom az önálló informatív szerep alapján megkülönböztethető nyelvi egységek jelölésére.)

A fő kérdés az, elegendő, illetőleg alkalmas-e az önálló, mondatértékű informatív közvetítés képessége azokra a finomabb megkülönböztetésekre, amelyeket más módon eddig nem sikerült megtalálnunk, vagy legalább jelent-e valamilyen többletet, segítséget azoknak a kérdéseknek a megoldásában, amelyekre eddig nem tudunk válaszolni.

„A termelékenység fokozatos emelkedésének biztosítására a brigádvezetők több éves tervet készítettek.” Vizsgáljuk meg ebből a megnyilatkozásból az informatív szerep alapján a *több éves* szegmentumot, illetőleg fonémasort. Az adott szövegkörnyezetből több olyan szituációt tudunk teremteni, amelyekben a vizsgálandó rész önálló informatív szerepet kap. Például kérdezhetem: Milyen az a terv, amelyet a brigádvezetők készítettek? *Több éves*. De elképzelhető ilyen szituáció is: Hány olyan éves terv van, amelyet a brigádvezetők készítettek? *Több*. Esetleg: Milyen az a terv, amelyből a brigádvezetők többet is készítettek? *Éves*. Tehát a *több éves* fonémasorban három önálló információ hordozó egységet lehet megkülönböztetni az adott szövegkörnyezetben: 1. *több*, 2. *éves*, 3. *több éves*.

E megállapításban semmi új sincs. Ugyanezt a tényt a hagyományos jelentésértelmezéssel is meg lehet állapítani. Valóban, az önálló informatív szerep alapján végzett elemzés nem ad kezünkbe Salamon-kulcsot. De meggyőződésem szerint egy lépéssel mégis előre visz. Éspedig azzal, hogy szilárdabb, biztosabb támpontot ad a szóösszetételek, illetőleg szószerkezetek elhatárolására. Az iménti két mondatban van két ilyen szegmentum: *jelentés értelmezés*, *Salamon kulcs*. Pusztán a *jelentés* alapján állva, még a mondatkörnyezet segítségével sem tudok határozott választ adni, még kevésbé valamilyen jól alkalmazható, lehetőleg egzakt módszert nyújtani annak megállapítására, hogy az idézett két fonémasor egy-egy szónak tekinthető-e vagy sem. (De ugyanilyen bizonytalan a *rövid lejárátú*, *epres kert*, *karon ülő*, *holló károgás*, *matematika könyv*, *linóleum metsző* stb., stb. fonémasorok egy vagy két szóba tartozása.) Ha az előbb bemutatott, önálló informatív szerepet vizsgáló módszert alkalmazom, vagyis azt keresem, hogy az adott mondatkörnyezet segítségével hány önálló informatív szerepet hordozó egységet tudok megállapítani az említett fonémasorokból, akkor igen egyszerű módon megjelölhetem, hogy az adott környezetben mondatértékű, tehát önálló informatív egységem csak ez lehet: *jelentésértelmezés*. (Hogyan tudom ezt a tényt megállapítani? *Jelentésértelmezéssel*.) Olyan szituációt ugyan tudnék teremteni az adott mondatkörnyezetből, amelyben az *értelmezés* szerepelne önálló mondatértékű informatív elemként, (hiszen az előbbi kérdésre azt is felelhetném: *értelmezéssel*). De olyat már nem, amelyben a *jelentés* szó önállóan szerepelhetne. (A magyar nyelvben nem hangzik el ilyen kérdés-felelet: Milyen értelmezéssel tudom ezt a tényt megállapítani? Je-

lentéssel.) Következésképp a *jelentésértelmezést* egy szónak kell minősítenem. Talán még nyilvánvalóbb e módszer helyessége, ha két egészen kezdetleges mondatot állítunk egymás mellé: *Vettem egy barna asztalt, Vettem egy íróasztalt.* Erre a kérdésre: Milyen az az asztal, amelyet vettél? felelhetem azt, hogy *barna*, vagy a Milyen asztalt vettél? kérdésre azt, hogy *barnát*, de ugyanerre a kérdésre nem felelhetem azt, hogy *író*, illetőleg *írót*. A *barna asztal* szegmentum tehát két önálló informatív egységből áll, s így két szó. Az *íróasztal* fonémasorban azonban van egy olyan rész, amely az adott környezetben nem szerepelhet önállóan, tehát az *íróasztal* fonémasor egy szó.

Mindezekből megállapíthatjuk:

A) A megnyilatkozások elemezhetőek úgy, hogy önálló informatív egységekre bontjuk őket. (Önálló informatív egységnek tekintve minden olyan fonémasort, megnyilatkozási szegmentumot, amely előfordulási környezetének felhasználásával önállóan alkalmazható, mondatértékű nyelvi egységként fordulhat elő.)

B) Ezek a mondatértékű, informatív egységek általában azonosak a szóval. (Csak általában, de nem kivétel nélkül, mert nem lehet önálló mondatértékű információ a névelő, névutó, kötőszó stb. NB! Az itt tárgyalt, önálló informatív szerepre épített vizsgálati módszer csak önállóan is előforduló tartalmas szavak szerkezeti kapcsolatára nézve alkalmazható.)

C) Ha a szó határa bizonytalan, vagyis azt kell eldöntenünk, hogy a szóban forgó nyelvi egység egy vagy több szó-e, az önálló informatív szerep segítségével ez a kérdés tisztázható.

D) Ha az előfordulási környezetből lehet olyan szituációt létrehozni, hogy a szóban forgó nyelvi egységek egésze is, alkotó elemei (elő- és utótagja) is szerepelhetnek önállóan, mondatértékű szóként, akkor külön-külön adatolnunk kell az összetett egységet is, az összetevőket is (L. előbbi példánkban 1. *több éves*, 2. *több*, 3. *éves*). Ha azonban az előfordulási környezetből csak olyan szituáció hozható létre, amelyikben a szóban forgó nyelvi egységnek csak egésze vagy egyik tagja fordulhat elő, azaz ha egyetlen olyan elem van benne, amelyik nem szerepelhet az adott környezetben önállóan, akkor a szóban forgó nyelvi egységet egy szónak minősítjük (L. a fentebbi példákban *jelentésértelmezés*, *íróasztal* eseteit).

Az összetett szó vagy szószerkezet kérdésének eldöntésére tehát — lexikográfiai szempontból — sikerült egy, hihetőleg megbízható és egzakt jellegű eljárást biztosítani. (Persze előfordulhat, hogy a hagyományos nyelvhasználat vagy helyesírás nem mindig vág egybe ezzel a lexikográfiai rendszerezéssel. Helyesírásunkban például a *szóban forgó* két szó, az *ötévenként* egy. Az informatív szerepet vizsgáló módszer alapján éppen megfordított eredményre jutunk.) Ez az eredmény — tapasztalatom szerint — egyöntetűbb és következetesebb, a módszer gyakorlati alkalmazása egyszerűbb, mint jelenlegi helyesírásunké [40]. Ne feledjük azonban, itt nem helyesírási, hanem lexikográfiai kérdést akarunk tisztázni, amely csak közvetve nyújt segítséget a helyesírásban is. A vázolt módszerrel a szószerkezet és összetett szó határeseteit, tehát az elmosódó szóhatárokat akartuk tisztázni. Következésképp e módszernek csak akkor van jogosultsága, ha a vizsgálandó szegmentum részei nyelvtani szerepük alapján önálló szók lehetnek. Ha pl. a névelős, névutós szókra alkalmazzuk módszerünket, ezek egy szónak, azaz egy lexikográfiai egységnek tekintendők. De ebből egyáltalán nem következik, hogy egybe is írjuk őket.

Sajnos, a tárgyalt módszer csupán egyetlen lépéssel segített előre, csak az összetett szó vagy szó szerkezet határkérdésében ad eligazítást. Láttuk, hogy a szóhatárokkal kapcsolatban még egész sereg olyan kérdése van a lexikográfiának (s egyúttal persze a nyelvtudomány többi diszciplinájának is), amelyeknek megoldására ez idő szerint nem tudunk megnyugtató vizsgálati módszert alkalmazni.

Még egy fontos tanulságra azonban rá kell itt mutatnom. Az informatív módszernek nevezhető, imént tárgyalt eljárás felismerése aligha történhetett volna meg a morfológiai elemzés, illetőleg az onomaziológiai szempontokra hivatkozó monémaelmélet ismerete és felhasználása nélkül. (Az önálló informatív szerep jelentőségének felismeréséhez MARTINETnak az a megállapítása vezetett, hogy a monémák szerinti nyelvi analízisban figyelembe kell vennünk a nyelvi jelek jelölő szerepét, ahogy ő mondta „a közlésnek tulajdonított értékét”) [41]. Másrészt az önálló informatív szerep alapján kiformált vizsgálati módszer — mutatis mutandis — azonos a morfémákra bontásnak ANTAL könyve nyomán tárgyalt módszerével.

Mindezt nem valami mentegetődző álszerénység mondatja velem, hanem azt a nagyon fontos tanulságot szándéksom hangsúlyozni, hogy a nyelvtudománynak meglevő régi vagy újonnan felbukkanó problémái nyilván akkor oldhatók meg legkönnyebben és legbiztosabban, ha a hagyományos és modern elméleteket, illetőleg vizsgálati módszereket nem úgy tekintjük, mint amelyek egymástól élesen elkülönülnek vagy éppenséggel kizárják egymást, hanem úgy, mint ugyanazt a célt szolgáló, ugyanabba a nagy egészbe tartozó, egymást kiegészítő részleteket.

JEGYZETEK

- [1] A magyar kezdeményezésekről rendszeres áttekintést ad WACHA IMRE, A magyar írói szótárak kérdése. Nyr. LXXXV, 189—203; Világirodalmi viszonylatban tájékoztat CHRISTA DILL, Lexika zu einzelnen Schriftstellern. Forschungen u. Fortschritte XXXIII (1959) 340—6, 369—75; 3. Геннадиева—Мутафчиева, Речник на езика на Хр. Ботев. български език XIII, 447-60.
- [2] Így pl. D. WYTTENBACH, Lexikon-Plutarcheum. Leipzig, 1843; S. PREUSS, Vollständige Lexikon zu den pseudo-cäsarischen Schriftwerken, Erlangen, 1884; H. MERGUET, Lexikon zu den Schriften Cäsars und seiner Fortsetzer mit Angaben sämtlicher Stellen. Jena, 1886; Lexikon zu den Reden des Cicero I—IV. Jena, 1877—84; Lexikon zu den philosophischen Schriften Ciceros I—III. 1887—94; J. SEGBADE—E. LOMMATSCH, Lexikon Petronianum. Leipzig, 1898.
- [3] Elsősorban a világirodalom nagy klasszikusainak szókincsét feldolgozó, ill. azzal foglalkozó művekre kell utalnunk, mint L. G. BLANC, Vocabolario Dantesco ou dictionnaire critique et raisonné de la Divine Comédie de Dante Alighieri. Leipzig, 1852; G. A. SCARTAZZINI, Enciclopedia Dantesca. Dizionario critico e ragionato di quanto concerne la vita e le opere di Dante Alighieri. Vol. I—II. Milano, 1896—99; A. SCHMIDT, Shakespeare-Lexikon. A complete dictionary of all the English words, phrases and constructions in the works of the poet. I—II. Berlin—London, 1874—75. A. ET P. DESFEUILLES, Lexique de la langue de Molière. I—II. Paris 1900; CH. MARTY—LAVEAUX, Lexique de la langue de J. Racine. Paris, 1873; L. RUDOLF—K. GOLDBECK, Schiller-Lexikon. Erläuerndes Wörterbuch zu Schillers Dichterwerken. Berlin, 1869.
- [4] Ált. nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet (szerk. KNIEZSA ISTVÁN) 1956. 122; vö. még SZABOLCSI MIKLÓS: EPhK. LXVII, 369—71 és főleg RUDLER, Explication Française. 1930.
- [5] Vö. BALÁZS JÁNOS, Sylvester János és kora. 1958. 277; de utalhatunk a közis.ert és gazdag irodalommal rendelkező német bibliafordításra. (Vö. pl. W. WALTHER, Luthers

- deutsche Bibel 1917; C. FRANKE, Grundzüge der Schriftsprache Luthers: Wortlehre. 1914; H. VOLLMER, Bibel u. Kultur. I—XI. Potsdam 1931—41. stb.)
- [6] RUBINYI MÓZES, Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve. 1910. Vö. továbbá VÉRTESI ARANKA, Gárdonyi nyelvéről. 1910; POLLÁK JÓZSEF, Katona József stílusa és nyelve. 1911; ZLINSZKY ALADÁR, Petőfi nyelvéről. MNy. XVIII, 189—98; illetőleg G. C. L. RIEME, Wörterbuch und Reimverzeichniss zu Dem Armen Heinrich Hartmanns von Aue. Göttingen, 1912; J. FOSTER, A Shakespeare word-book. Being a glossary of archaic forms and varied usages of words employed by Shakespeare. London, 1908; H. SCHMIDT, Goethe-Lexikon. Leipzig, 1912. (Lényegében a fogalomkörök szerint csoportosított idézetgyűjtemény) (Újabb átdolgozása: K. J. OBENAUER, Goethe-Taschenlexikon. Stuttgart, 1955.); W. KÜHLWEIN—TH. BOHNER, Beiträge zu einem Goethe-Wörterbuch. Strassburg, 1904. (Zeitschrift f. deutsche Wortforschung, Beiheft zum 6. Bd.) (Goethe szókincsével kapcsolatos tanulmányok) stb.
- [7] Ilyen, az írói szókincsre vonatkozó szórványos adatok természetesen felbukkannak csaknem minden irodalomtörténeti tanulmányban.
- [8] Dolgozatok a m. irodalmi nyelv és stílus történetéből. Szerk. PAIS DEZSŐ, 1960; Stilisztikai tanulmányok. 1961; BENKŐ LÁSZLÓ, A szépirodalmi stílus elemzése (Nyud. Ért. 35.) 1962; A külföldi szakirodalom renetegéből inkább csak a műfaji sokoldalúság jelmzésére néhány példa: P. FISCHER, Goethe-Wortschatz. Ein sprachgeschichtliches Wörterbuch zu Goethes sämtlichen Werken. Leipzig, 1929; G. MATORÉ, La Vocabulaire et le société sous Louis-Philippe. Genève-Lille, 1951; H. MORIER, Dictionnaire de poétique et de rhétorique. 1961; G. VON PROSCHWITZ, Introduction a l'étude de vocabulaire de Beaumarchais. Paris, 1956; X. Ю. ШВЕДОВА К, вопросу об общепародном и индивидуальном языке писателя. Вopr. Язык 1952. 104. кк.
- Igen fontosak és az írói szókincs vizsgálatának időszerűségére utalnak az olyan jellegű munkák is, mint G. MATORÉ, La Méthode en lexicologie. Paris, 1953; a Lexicologie et lexicographie française et romane (Paris, 1960.) gyűjteményes kötete; a besangoni Centre d'Étude du Vocabulaire Français periodikái: Actes du Colloque International sur la Mécanisation des Recherches Lexicologiques; Cahiers de lexicologie 1960. óta; valamint az angol A Reader's Guide sorozat kötetei (J. Conrad, T. S. Eliot, J. Joyce, W. B. Yeats stb. műveinek analízise. Thames — Hudson kiadása) stb.
- [9] GERTRUD HAGER, Gesund bei Goethe. Eine Wortmonographie. Berlin, 1955.
- [10] YOST TRIER, Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. I. Heidelberg, 1931.
- [11] E műfaj értékeire utal GÁLDI IS HALLIG—WARTBURG, Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie. Berlin, 1952; H. E. KELLER, Étude descriptive sur le vocabulaire de Wace. Berlin, 1953. műveit ismertette (Fil. Közl. III, 295—6). E szótári forma erényei — egyelőre — más területről származó művekben mutatkoznak meg (pl. W. STEINBERG, Studien zum deutschen Wortschatz im Bereich der Vermählung. Halle, 1956; Das Wörterbuch der deutschen Tiernamen. [W. WISSMANN—W. PFEIFER. 1. Lief. Berlin, 1963.]). De éppen ezek a példák jelzik, hogy az ilyen jellegű feldolgozások az írói szókincs vonatkozásában is termékenyek lehetnek. (Vö. a következő fejezetet is.) Ilyen jellegű munkák még: ROGET, Thesaurus of English Words and Phrases. First. publ. 1952.; DORNSEIFF, Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen. Berlin, 1943. (3) stb.
- [12] A modern szinonim szótárak prototípusának WEBSTER, Dictionary of Synonyms. Springfield, 1951, tekinthető. A készülő magyar szinonima szótárról O. NAGY GÁBOR elvi összefoglalása és mintaszócikkei tájékoztatnak. (Az MTA Nyelvtud. Intézetének sokszorosított kiadványa 1964. 1—27.)
- [13] Nyr. LXXXII, 351—7.
- [14] Az azóta kialakult és az ÉrtSz-ban gyakorlatilag is alkalmazott módszerre nézve vö. GÁLDI LÁSZLÓ: Nyr. LXXXIII, 205—9; uő. *Bús* szavunk jelentésköre Petőfinél. Nyud. Ért. 40. 107—14.
- [15] Vö. W. SCHADEWALDT, Das Goethe-Wörterbuch. Eine Denkschrift. Goethe. Neue Folge des Jahrbuchs der Goethe-Ges. XI. (1949). Weimar, Böhlau 1950. 293—305; BENKŐ LÁSZLÓ, Juhász Gyula kedvenc szavai. Szegedi Ped. Főisk. Evk. 1960. 3—11; uő. A szépirod. stílus elemzése 25—8.
- [16] A nyelv és társadalom összefüggését a marxizmus klasszikusainak közismert tételei, a Pravda hasábjain 1950-ben folytatott vita (magyarul: A szovjet nyelvtudomány kérdései. 1950.) mellett híven tükrözik az olyan periodikák is, mint a stuttgarti Kohlhammer cég kiadásában megjelenő Sprache im technischen Zeitalter c. színvonalas folyóirat (szerk. W. HÖLLERER).
- [17] Szinte áttekinthetetlen ma már az a szakirodalom, amely az ún. matematikai nyelvészet kérdéseivel foglalkozik. Orosz nyelvi vonatkozásban összefoglaló tájékoztatást ad PAPP

- FERENC bibliográfiája: Matematikai nyelvészet és gépi fordítás a Szovjetunióban. (Idő-szerű műsz. dokum. kérd. 6.) 1964.; ált. bibliográfia közlését kezdte meg DÉNES JÓZSEF és HAZAI GYÖRGY: I. OK. XXI, 329 kk.
- [18] A magyar nyelv szókincsének mennyiségére nézve vö. TOLNAI VILMOS: MNy. XIV, 33; BENCE ISTVÁN: Msn. IX, 73; KELEMEN JÓZSEF: Nyr. LXXXVIII, 68, Nyműv. 37; VÉRTES EDIT: Nyr. LXXIX, 329 stb.
- [19] Słownik Języka Adama Mickiewicza Tom. I. 1962. Bev. XII.
- [20] Vö. BENKŐ LÁSZLÓ, Tájézkók a szépirodalomban. Szegedi Ped. Főisk. Évk. 1962. 3—15.
- [21] Ismét csak a nagy klasszikusokra, Marx—Engelsnek A német ideológiában és másutt kifejtett tételeire kell hivatkoznom.
- [22] Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a hatást, amelyet a Pravda említett vitája keretében megjelenő sztálini cikkek váltottak ki a személyi kultusz virágkorában.
- [23] WACHA IMRE, Mutatvány a készülő József Attila-szótárból. Nyr. LXXXIII, 274—88; a Kölcsény-szótárt a Nyíregyházi Tanárképző Főisk. munkaközössége készíti (szerk. BACHÁT LÁSZLÓ).
- [24] Vocabularia de Cervantes. Madrid, Real Acad. Esp. 1962. Szerk. Gomez, C. F. — A szókincs feldolgozásának tipizálására nézve vö. még P. GUIRAUD, Bibliographie critique de la linguistique statistique. (Utrecht) Anvers, 1954. 31.
- [25] WILHELM WUNDT, Völkerpsychologie. Die Sprache I. 1911 (?). 540 kk. — A MNyR. szerint „a szó a nyelvnek legkisebb állandósult, beszédben és írásban többnyire elhatárolható önálló tartalmi és kifejezésbeli egysége”. (I. 123)
- [26] I. 126, 136.
- [27] MNy. LIII, 43—52.
- [28] LEONARD BLOOMFIELD, Language. New-York, 1933.
- [29] Pl. ZELIG S. HARRIS, Structural Linguistics. Chicago, 1960. (?); H. A. GLEASON, An Introduction to Descriptive Linguistics New-York, 1955.; A. MARTINET, Eléments de linguistique générale. Paris, 1960.; И. А. Мемъчук о „внутренней флексии” индоевропейских и семитских языках. Вомр. Язык. XII, 45-87, Л. Н. Морданская. О некоторых свойствах правильной синтаксической структуры. Бопр. Язык. XII, 102-12. CHARLES F. Hockett, A Course in Modern Linguistics. New-York (?) 1964.
- ANTAL LÁSZLÓ, A formális nyelvi elemzés. 1964., uő. A morfémáról. MNy. LV, 16—23.
- [30] ANTAL i. m. 83 kk.
- [31] Uo. 119.
- [32] Vö. BÁRCZI GÉZA, Bevezetés a nyelvtudományba. 1935. 36; MNyR. I. 295—312.
- [33] MARTINET i. m. 4. —2.
- [34] Uo.
- [35] Über die Erforschung von Ausgleichsvorgängen bei der Herausbildung des schriftsprachlichen deutschen Wortschatzes. Forschungen u. Fortschritte XXXVIII, 240.
- [36] Vö. MNyR. I. 57; ANTAL i. m. 204 stb.
- [37] MARTINET i. m. 3—4.
- [38] ZOLNAI BÉLA, Nyelv és hangulat 1964. 17; lényegében ugyanígy FÓNAGY IVÁN, A költői nyelv hangtanából. 1959. Nem így viszont TÖRÖK GÁBOR: MNy. LX, 462.
- [39] Vö. CSISZÁR IMRE, A matematika új ága — az információelmélet. M. Tudomány LXXXI, 290.
- [40] Vö. helyesírásunkban a külön- és egybeírás bonyolult problematikáját. Erről legújabbán igen tanulságos DEME LÁSZLÓ fejtegetése: Nyr. LXXXVIII, 229—47.
- [41] I. m. 3—4. — Vö. továbbá HOCKETT i. m. 166—73.

ИЗУЧЕНИЕ ЗАПАСА СЛОВ ПИСАТЕЛЯ

Ласло Бенке

(Предварительные исследования к монографии „Путь словаря писателя в Европе“)

1. Исследование запаса слов писателя началось с объяснения отдельных слов, а именно с объяснения отдельных слов, текстов переведенных, с иностранного языка (ср. в венгерской литературе заметки Яноша Сильвестера о толковании отдельных слов в его переводе Нового Завета). По сравнению с толкованиями лишь отдельных слов и только в одном произведении более высокой формой исследования является та, в которой запас слов писателя или поэта группируется по определенным, стилистическим признакам. (Самый значительный венгерский представитель исследований — такого характера — это в своей книге о К. Миксате Мозеш Рубини). Современное исследование запаса слов писателя претендует на полноту, в частности для того, чтобы оказать помощь, дать реальную основу и норму сопоставления некоторым научным дисциплинам (литературной, эстетической оценке данного писателя, а также статистическому, структурному и другим исследованиям языка) в его задачи входит еще и служить обширной общественной потребности современности, все более требующей от языковой информации ее точности. Относительно способов и возможностей употребления слов самой очевидной и наиболее употребительной формой и нормой является употребление их в языке писателя. Словарь писателя дает полноту этого употребления в легко доступной форме.

2. Разграничение слов является причиной многих проблем лексикографии. Среди разных типов стирания границ слов часто возникает вопрос о синтагме или сложном слове. Ни традиционным толкованием слова, ни современными теориями морфем или мюнем в этом отношении не можем достигнуть положительных результатов. С помощью современных аналитических методов автор вырабатывает такой способ, с которым экзактно можно решить, является ли определенное высказывание, или ряд фонем одним словом или нет. Сущность его метода: исследование данного ряда фонемы из того аспекта, что в своей среде встречается ли полным предложением (ответом на дополнительный вопрос) или нет. Если и данный ряд фонем в целом, и отдельные ее элементы встречаются как самостоятельное высказывание, равносильное предложению в той же среде, тогда данный ряд фонем считается синтагмой, а его элементы — отдельными. Если те какой либо из элементов данного ряда фонем не может встречаться самостоятельно, как высказывание, равносильное предложению данной среде, то весь ряд фонем считается одним словом.

DIE ERFORSCHUNG DES SCHRIFSTELLERISCHEN WORTSCHATZES

Von

LÁSZLÓ BENKŐ

(Vorstudien zu einer Monographie „Der Weg des Schriftstellerwörterbuches in Europa“)

1. Die Untersuchung des schriftstellerischen Wortschatzes begann mit der Erklärung einzelner Wörter, und zwar mit der Erklärung einzelner Wörter von aus fremden Sprachen übersetzten Texten (vgl. in ungarischer Beziehung die Anmerkungen von János Sylvester zu seiner Übersetzung des Neuen Testaments über die Interpretation einzelner Wörter). Höher als die auf ein Werk bezüglichen und auch darin sporadischen Worterklärungen steht die Form, die den Wortschatz eines Schriftstellers oder Dichters nach gewissen grammatischen, stilistischen Gesichtspunkten gruppiert. (Der hervorragendste ungarische Vertreter derartiger Untersuchungen ist Mózes Rubinyi mit seinem Mikszáth-Buch.) Die zeitgemässe Forschung des schriftstellerischen Wortschatzes tritt mit dem Anspruche der Vollständigkeit auf, teils um einzelnen wissenschaftlichen Disziplinen Hilfe zu leisten, eine reale Basis, Vergleichsnorm zu liefern (zur literarischen, ästhetischen Bewertung des betreffenden Schriftstellers, zu statistischen, strukturellen und anderen Untersuchungen der Sprache); es ist aber auch ihre Aufgabe, weitgefassten gesellschaftlichen Ansprüchen unserer Zeit zu dienen, die von der sprachlichen Mitteilung die Genauigkeit der Information in immer steigendem Masse verlangt. Das naheliegendste und am meisten benützte Muster oder Norm für die Art der Benützung und der Gebrauchsmöglichkeiten der Wörter ist der schriftstellerische Sprachgebrauch. Diesen in seiner Vollständigkeit in leicht übersichtlicher Form darzustellen ist die Aufgabe des Schriftstellerwörterbuches.

2. Die Abgrenzung der Wörter bereitet in der Lexikographie viele Sorgen. Unter den verschiedenen Typen der Verschwommenheit der Wortgrenzen tritt das Problem der Unterscheidung der syntaktischer Fügung und der Zusammensetzung häufig auf. Weder mit der herkömmlichen Worterklärung, noch mit den modernen Morphem- oder Monem-Theorien sind in dieser Hinsicht beruhigende Ergebnisse zu erreichen. Mit Benützung der modernen analytischen Methoden bildet Verfasser ein Verfahren aus, mit dem in exakter Weise entschieden werden kann, ob eine gewisse Äusserung bzw. Phonemenreihe als ein Wort oder mehrere Wörter anzusehen ist. Das Wesentliche seines Verfahrens besteht darin, dass die betreffende Phonemenreihe daraufhin untersucht wird, ob sie in ihrer gegebenen Umgebung mit selbständigem Satzwert (als Antwort auf eine Ergänzungsfrage) vorkommen kann. Wenn sowohl das Ganze, wie die einzelnen Elemente der betreffenden Phonemenreihe in derselben Umgebung als selbständige, Satzwert besitzende Äusserungen vorkommen können, so ist die betreffende Phonemenreihe als syntaktische Fügung, ihre Elemente als einzelne Wörter zu betrachten. Kann aber irgendein Element der untersuchten Phonemenreihe in der gegebenen Umgebung nicht selbständig, als Satzwert besitzende Äusserung vorkommen, so ist die Ganze Phonemenreihe als ein Wort zu bezeichnen.